

Szabó István

**Nemzetszemlélet és magyarságtudat
(II. rész)**

**National Attitude and Hungarian Awareness
(Part II)**

The historian, who worked between the two World Wars, in the second part of his so far unpublished work explains: the touchstone (of the day) of the Hungarians' political acumen was whether they could harmonise the contradictions of the national attitude and the Hungarian awareness. It has the condition that the political nation concept should only express the invulnerable unity of the state, and do not wish either itself (the Hungarians) or the nationalities of the state to give up its national consciousness and individuality.

IV.

A magyarság nemzetszemlélete a kiegyezés korában szilárdan nyugodott a politikai egységet jelentő magyar nemzet fogalmán. Ez az elméleti szerkezet, mely tulajdonképpen az ország politikai oszthatatlanságát és a magyar állam csorbíthatatlan egységét óhajtotta kifejezni, a nemzetiségi mozgalmak részéről heves visszautasítással találkozott. A politikai érvényesülésért küzdő nemzetiségek e szerkezetben nemcsak az állami egység elvének hangsúlyát érezték, hanem a nemzetiség pusztá létének tagadását is, viszont a magyar politikai gondolkozást a sokszor már félelmesen morajló nemzetiségi veszedelem csak arra indította, hogy az állami egység gondolatát hordó nemzetfogalomhoz annál görcsösebben ragaszkodják. Ugyanakkor azonban, amikor az államvezetés és a magyar közvélemény a politikai nemzet kiegyenlítő és népeket egybesímítő fogalmát egyre mélyebb meggyőződéssel tette elvévé és az állam alapjává, akaratlanul mindinkább hangsúlytalanná váltotta át magának a magyarságnak belső tartalmát, a magyar élet sajátos és hagyományos elemeit is, melyek pedig az új nemzetfogalmat megformáló nagy szabadelvű nemzedék lelkét még forrón hevítették. Hazafiságról és nemzeti eszméről ugyan ebben a korban is sokat beszéltek, azonban a szavak legtöbbször csak formulákat takartak, azok nem szűrődtek át a lélek mélységein, nem volt igazi lelki fedezetük. Az 1780-as években felgyúladt a magyar nacionalizmus, mely a magyarság tudatát ön-maga felé fordította s különvaló egyéniségét léte feltételeként világította meg, kezdett kihúlni, a magyarságot nem érdekelték fajtája egyéni vonásai, nem volt törekvése magyar élet elmélyítésére, csupán a magyar nyelv földrajzi határainak gépies szélesbítésére: azzal szemben, ami a magyarságban ősi meghatározó sajátság, eloldhatatlan örökség volt, egyre jobban közömbösült a század második felének magyar köztudata.

A magyarság e közömbösülése nem következett szükségképpen a politikai nemzet szemléletéből, de arra, hogy kedvezőtlen fejlődésben elhalványodjon a magyarságtudat, a szemlélet mindenestre lehetőséget hordott magában. A nemzetet az állampolgárok összességével azonosító szemléletben ugyanis

azon volt a hangsúly, hogy a nemzetnek minden állampolgár, a magyar és nem-magyar egyforma tagja, vagyis a nemzethez való tartozás szempontjából nincs fontossága a fajtának. A nemzet tagságát az állampolgársággal együtt bármely idegen is gépiesen úgy szerzi, miként az állampolgárság más járulékait: jogokat és kötelezettségeket. A „nemzet”-et természetesen „nemzeti szellem”-nek kell megtölteni, de milyen szellem hassa át e szélesívű népközi nemzetet? A tót Mudron Mihály, a Felvidék magyarosítását és a „magyar nemzeti szellem” terjesztését követelő Grünwald Bélának [79] így felelt erre a kérdésre: a magyar nemzeti szellem csak a magyar nemzet fogalmának megfelelő szellem lehet, vagyis oly szellem, mely az összes magyarországi nemzetiségek külön érdekét egyaránt szemmel tartja, s ezen érdekeket mind egyhangzásba tudja hozni az oszthatatlan együvértartozás s egymás támogatására való utaltság érzelmének intenzív kiképzésével. [80] A magyarázat valóban megfelelt az 1868. évi 44. t. cikkben megállapított nemzet fogalmának és az elvi magyar álláspontnak. Ez álláspont szerint az országban nincsenek nemzetiségek, hanem különböző ajkú lakosok s a magyarok sem mások, mint magyarul beszélő lakosok, akiket – állapított meg magyar tudományos részről – külön magyar nemzetnek nem lehet nevezni. [81] Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet nem serkenthette a magyarságot külön egyénisége és énje vonásainak érzékelésére, éppen ezért tudatát fellazította, és a közömbösítő hatások befogadására fogékonyabbá tette.

Az a nagy várakozás, amelyet a magyarság ugyanakkor a politikai nemzetnek tényleges nemzetté való átformálásához, az asszimilációhoz fűzött, úgyszintén más törekvések arra mutathatnának, hogy a kor nemzetszemléletében olyan elemek is foglaltattak, amelyek – ellentétben a közömbösítő tényezőkkel – a magyarságtudatot erősítették. A XIX. századi magyar asszimiláció szándékában azonban ilyen elemeket keresni elhibázott lenne, sőt inkább arra a megfontolásra kell jutnunk, hogy ez asszimiláció törekvései is a magyarságtudat hanyatlását fokozták. Ezek a törekvések ugyanis nem hatoltak a nép életének mélyeibe, a különben is erőtlén eszközök nem vetettek számot az asszimiláció összetett, bonyolult jelenségének tartalmával. Annak, aki beolvad valamely népbe, el kell szakadnia egy másik néptől, lelkében el kell enyésznie az örökölt köteléknek, és új köteléknek kell megszületnie: olyan szövevényes folyamat ez, amely egyetlen nemzedék életében ritkán fejeződik be. A magyarság e beolvadás nehézségeit nem fontolgatta, hanem azt a reményt táplálta, hogy pusztán nyelvtanítás s a magyar nyelv iskolai terjesztése révén elérhető lesz az ország magyarrá, a politikai nemzetnek természetes nemzetté alakítása. Wesselényi Miklós – mint említettük –, a magyarosítás alatt nem értett egyebet, mint hogy az ország nem-magyar lakosai tudjanak magyarul beszélni s nem tartotta szükségesnek azt sem, hogy anyanyelvüket elfeledjék. Nyilvánvaló, azonban, hogy a magyar beszéd megtanulása nem egyértelmű a megmagyarosodással. A magyar közvélemény mindamellett fenntartás nélkül vette tudomásul a magyar anyanyelvűek számának fokozatos és hovatovább jelentékeny emelkedését, s nem ejtette gondolkozóba az sem, hogy az emelkedésben nagy szerepe van az 1910-es években már csaknem milliós s 77%-ban magyar anyanyelvet valló zsidóságnak, holott ez a nagyobb részben jövevény zsidóság aligha hordozott még minden más nép tudatát kizáró s a magyarságot egyetlen életlehetőségének ismerő magyar tudatot, miként a magyar nyelvet anyanyelvüknek valló nemzetiségbeliek sem osztatlanul. A „magyarul tudó” idegen anyanyelvűek számának

lassú emelkedését már kevesebb meglegedés, de mégis az a reménykedés fogadta, hogy e rovat számaival legközelebb a magyar anyanyelvűek rovatában lehet találkozni, pedig a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek kifogástalan magyar nyelvtudása és egyéb mindennapos tapasztalatok figyelmeztethették volna a magyar közvéleményt, hogy a magyar nyelven való beszéd képessége még egyáltalában nem jelent magyarrá lételt, sőt esetleg szikrányi magyar tudatot sem, s hogy így a magyarosodásban a nyelv mellett egyéb tényezők is szerepet játszanak.

Az a szemlélet, amelynek számára a magyarság annyit jelentett, mint megtanulni a magyar nyelvet, nem vette számba, hogy a nyelvben tudatnak is kell élnie. Hogy – miként Széchenyi hangoztatta – „a nyelvnek pergése még korántsem dobogása a szívnek és ekképp a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még”. [82] Széchenyi mélyről fakadó magyar tudata „ázsiai sajtáság”-aiban látta a magyarságot s egyenesen azt érezte népe hivatásaként, hogy e sajtáságokat képviselje, kifejtse s erényeit nemesítse, [83] viszont azok tudatában, akiknek a nyelv pusztá zengése jelentette a magyarságot, a magyarság akaratlanul is laza és felszínes tartalmat nyert. Így a nagy magyarosító ábránd önkéntelenül is lelki feladás útjára vitte az érte hevülő magyarságot, egyúttal azonban a saját fajtája rovásárakészítette anyagi áldozatokra is. Beksics Gusztáv, aki előbb nagy reményéseket táplált az asszimiláció iránt, utóbb egyenesen váddal állt a nyilvánosság elé: a képtelen beolvasztási teóriák miatt – mondotta – elhanyagoltuk a magyar fajt, a magyar vidékek ezer és ezer iskolát nélkülöztek, még a közlekedési politika is inkább a nemzetiségeknek kedvezett, míg például Erdély legkompaktabb magyarsága, a székelység, a lehető legelhanyagoltabb állapotban maradt egészen a legújabb korig. [84]

A politikai nemzet szemléletében s a nyelvi magyarosítás törekvésében tehát nem volt hangsúly a magyarság külön egyéniségén, az egyéniségnek tartalmat adó népi sajtáságokon és a történeti hagyományokon, kivéve a kétségtelenül legnagyobb erőt rejtő néphagyományt, a nyelvet. Azonban a hangsúly kiesése kikerülhetetlenül még nem vontja volna maga után azt, hogy a magyarság öntudatának fejlődése az előző évtizedek által nyitott úton megakadjon, sőt hogy ez öntudat hanyatló pályára is jusson. Hogy ez bekövetkezzék, azoknak a szellemi tényezőknek a közreműködésére volt szükség, amelyek a XIX. század második felében és a XX. század elején a magyar közéletben nagy súllyal léptek fel, de szükség volt még arra is, hogy a magyarság e tényezők hatásának tétlenül átadja magát.

A XIX. század első felének szabadelvű nemzedéke még a „nemzetiség” fáklyáját lobogtatta s szabadságot és függetlenséget is azért kívánt a népnek, hogy ez „lehetőleg megőrizze a sajtáságos jellemébenei szabad kifejlést és ne tűrje, hogy rá idegen nép idegen élet érzelmeit erőszakolja”, a szabad függetlenség ugyanis nem a legfőbb cél, mire törekedni kell, hanem a legszükségesebb eszköz, mi nélkül a nép mint nép, semmi üdvös célját el nem érheti”. [85] A következő nemzedékből azonban már mindtöbben oldozzák el magukat a „nemzetiség” eszméjétől s ezt a múlt avuló hagyatékaként az emberi haladás gátló elemének tekintették. A magyar közélet kitűnő figyelője, Mocsáry Lajos, szabadelvű és humanista szemlélete mellett is, keserűen fakadt ki már az 1850-es években: „Ki hitte volna, hogy most, épen most, azt mondja némely ember: nemzetiség? ábránd vagy szükkeblűség, aristocraticus hajlam s mi gyűlölünk minden aristo-

cratiát, mi demokraták vagyunk. Vagy pedig: a nemzetiség és szabadság két ellenkező elv s miután a szabadság a legfőbb jó, nem kell nemzetiség. Sok, ki előtt csak az lebeg, hogy ő szabadelvű s miután nem akar következetlen lenni korábban nyilvánított elvei iránt, de sőt haladván a kor, ezzel haladni akar, odajut, hogy mást nem talál szabadelvűségének táplálékául, mint a felülemelkedést minden nemzetiségi szűkeblű előítéleteken s a világpolgárságot. Ignorálja a létező viszonyokat, a históriát, az eltagadhatatlan nemzeti különbségeket s az emberi nemzetre hivatkozik”, úgy végképen elhitheti magával, hogy megvetése a nemzetiségnek s csak az összes emberi nemzet ölelgetése, hogy a világpolgárság a szabadelvűségnek sublimatuma, hogy ő sokkal felvilágosodottabb ember másoknál s így több joga, több igénye is van azon tekintélyre, mely nálunk eddig a jó hazafi általános eszméjéhez volt csatolva”. [86]

Mocsáry az 1850-es években, amikor e sorokat írta, még „ritkán” találkozott ilyen világpolgárokkal, de a nagy kort megért nemzetpolitikus a hanyatló századvég idejében a magyar értelmiségnek már nagy részét láthatta a világpolgárság eszmekörében és pedig a világpolgárságnak nemcsak divatos kellelésében, hanem valóban teljes lelkületével. Minden népet elsősorban a szellemiséget hordozó rétegek fejeznek ki és képviselnek az élet nagy mezején, viszont nálunk a XIX. század második felében nemcsak a természet rendje szerint, hanem nagyobb részben származásra és lelkiségre nézve is új nemzedékek léptek a magyarság kifejezésére elsősorban hivatott társadalmi rétegek közé. A hatalmasul felduzzadt értelmi rétegek új elemeit jelentékeny részben a városoknak nagy részben idegen lakossága s a nemzetiségi vidékek nagyszámú középiskolái szolgáltatták. Közülük sokan a magyarsággal eggyé lettek, sokan azonban türelmetlen és tüntető magyarságukkal, – mások a magyaroktól való idegenkedésükkel tettek tanúságot arról, hogy lelkükben ugyan már kihamvadóban van származás szerinti népük tudata, de a magyarság sorsmeghatározó élményében még nem volt részük, így a világpolgársághoz, ami ez esetben inkább „népenkívüliség”-et jelentett, könnyebben hozzájutottak. Egyre nagyobb arányban tódultak az értelmiség rétegeibe a zsidók is, akik sokszor az országban is friss jövevények voltak s gyökértelenül, a minden hagyományt elvető szabadgondolkodás eszméivel rivalgtak, minden nyoma nélkül a magyarságtudatnak. A hangos magyar világpolgárok magát a nemzetiséget kezdetleges fejlődési állapotnak tekintették, a magyarság sajátos hagyományaival szemben közömbösek voltak, sőt ezeket a haladás nevében megvetették s a néphez való tartozás érzését lealacsonyítónak tartották. A világpolgári eszme természetesen nem pusztán magyar, hanem általános jelensége volt e kornak. Tértfoglalását a politikai szemlélet mellett kétségtelenül elősegítette a kor általános fejlődési iránya, a hatalmas technikai haladás, a földrajzi távolságok csökkenése, a társadalom osztálytagozódása, a rohamos városiasodás, a rendkívül nagymértékben kibontakozott belső vándorlás és sok más tényező is. Míg azonban a magyar föld világpolgárainak lelkében néma volt a magyarságtudat szava és sokszor nem is lehetett más, addig a világpolgár angolból otthon vagy a földteke bármely pontján sugárzott angolságának mély és fölényes tudata.

Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebszel, hanem a

populus-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiából sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökeretlenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet, s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglazultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagymértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság pusztá formá volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkásságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.

A politikai nemzetszemléletében a XIX. század második felében hangsúlytalaná lett magyarság ilyen szellemi áramlatok sodrásában hanyatlott egyre mélyebbre. Az országot évente tízezzrel hagyták el magyarok, akik az új világban építettek maguknak otthonot és táplálták fel a magyarságtól a dolog természetét szerint mindinkább elszakadó nemzedékeket. Amint elhagyták az országot, az állam és a magyar társadalom nem igen érdeklődött tovább felőlük s bár elhangzott olyan vélemény is, amely a magyarságot pótolhatatlanul sorvasztó jelenségben „faji decadentiát” látott s ezért megfelelő gazdasági reformok mellett „a magyar faji jelleg ápolását és fejlesztését” kívánta, [87] a magyar közvélemény számára a kivándorlás általában nem több, mint társadalmi és közigazgatási kérdés maradt. Egyidejűleg pedig az ország határain tízezzrel fogadtattak be idegenek és avattattak a polgárjoggal a nemzet tagjává. Ez a cse-re a magyar ösztön és tudat mérlegén minden bizonnyal veszteséget jelentett, a kor nemzetszemlélete azonban nem állított fel ilyen mérleget. A magyarság e nemzetszemlélet jegyében derűsen és nagy fénytel ünnepelte meg állama ezeréves fennállását, közben azonban fokozatosan kiejtette lelkéből ősi hagyományait, a közélet porondján egyre nagyobb szóhoz jutott a múltat és a nép életének jegyeit meghaladó világpolgár, a nemzetközi osztályharcos, a szabadgondolkodó, a szélső szármányon már a kezdetleges nemzetiségi lét elismerésére is készen, de nem a magyarság, hanem csak a nemzetiségek oldalán. Elvétve feljajdult a hang, hogy a magyar faji érzésnek már csak itt-ott csillan meg „pis-lálkoló zsarátnoka”, de ez is kiálszik, ha „gondoskodó kezek egy kis hamut vetnek rá”, [88] hogy a magyarság ezeréves léte után most került a megpróbáltatás legválságosabb időszakába, a nemzet többsége megtagadta magát, a párt-politika őrlő malmában elhányta faji jellegét és ősi erényeit, [89] hogy „addig vagyunk magyarok, amíg faji és nemzeti sajátosságainknak birtokában maradunk, mert ha ezek a sajátosságok, melyek legyenek jók vagy rosszak, de a magyar individualitást alkotják, elenyésznek: akkor éltető napunk is lehanyatlík”. [90] Azonban legtöbbször ezek a hangok sem tudtak a magyar egyetemesség szintjéig szárnyalni, a napi politika kereteihez kötve magukat, azzal alacsonyodtak le s múltak el.

A magyar politika népek fölé helyezkedő s a formai magyarosításon csüggő derűs szemléletében, a magyar vezető társadalmi rétegek világpolgári tetszelgésében a városi munkásrétegek rideg osztályfelfogásában és nemzetközi lelkületében, az élet formáit egyenlősítő technikai fejlődésben, a falu ősi rendjét bontogató társadalmi válságban süllyedő fajtaérzés és bújdosó magyar tudat a

világháború előestéjén a költő komor látomásaiban hallatta a szavát. De megremegtette-e kora nemzedékének lelkét a roskasztó bánat, a „keserű”, „fekete”, „sirató magyarság”; a fajta szerelme, amelyről Ond vezér unokája énekelt, aki magát igaz magyarnak, a magyart Nap fiának hirdette, de népét ősinek és mégis jött-mentnek, a legszánandóbbnak érezte. Összehajló, bús magyarok fájdalomából hiába csordul ki a miért?-ek örök magyar könnye, a magyar földet halálos álmom szorítja s életünket rajta csak cammogva fonjuk mások elhányt guzsaljáról. Hoz-e valamit ez az önmagához hűtlen magyarság, valamit, ami övé, ami magyar, ami igaz maga? – kérdezte kételkedve és ragyogó kedvű kora számára megfoghatatlanul suhogtatta a végzet rendelését: úgy elfogy a magyar, mintha nem is volna. Kihullani az Idő kegyetlen rostáján – ez a magyar faj sorsa, búsabb mint a múltja s ezt a sorsot a költő a maga sorsa nagy tragédiájaként érezte át. Ady, e tragikus magyar életézés, e korának előtte járó új magyar tudatosulás költője csak a trianoni magyarságnak lett megrázó élményévé.

V.

Az 1914–1918. évi világháború után a magyarság az események általános sodrában növekvő eszméléssel fordult önmaga s ezzel a nép életének jelenségei felé. Már maga a háború is óriási tömegeket mozdított meg mindkét oldalon s valósággal a népek küzdelmévé fejlődött. Nemcsak államhatalmak álltak egymással szemben, hanem egész létükben megmozdított népek s egyre világosabb lett, hogy a küzdelemben népek egész latbavetett ereje mérkőzik. A háborús célok is népi jogokra hivatkoztak s a közép-európai hatalmak összeomlása után az új államok megalkotásában és a közép-európai országhatárok megvonásában, kevés joggal ugyan, néprajzi határookra hivatkoztak. Jóllehet a győztes hatalmak a népi önrendelkezés jogát hirdették, az új határokon élettelen tárgyként toltak át hatalmas, az állam számára idegen néptömegeket s ezzel a nagy háború veszteséinél valósággal előhívták az új nacionalizmust, mely kimondottan a széttördelt népi állomány egybefogásának jegyében született meg. A népi hovatartozás döntő szerepe a közép-európai népek számára különösen azokban a népszavazásokban világlott meg, amelyeket néhány helyen a háború után egyenesen az új államhatárok megvonása céljából tartottak.

A magyarságnak önmagára irányuló eszmélése a dolog természeténél fogva sok indítást kapott a német mozgalomtól. Míg a Bismarck-kori német birodalom a birodalmon kívül élő németek iránt érdektelen maradt s így a német tudatnak bizonyos „államosodás”-a fejlődött ki, a háború a németiséget egyszerre új tudatosulás útjára ragadta. Mint német részről megállapítják, a világháború német katonája számára óriási meglepetés volt, hogy előnyomulásában az idegen népek tengerében itt is, ott is németekkel találkozott. Az orosz hadsegerből ejtett foglyok közt is sok volt a német származású, akiknek mint egy nem német állam polgárainak kellett a német birodalom ellen harcba indulniok. Ilyen élményeken keresztül erősödött a birodalom németeiben már a háború alatt az a felismerés, hogy az állam és a nép különböző síkokon fekszenek, hogy „a népiség jóval alapvetőbb, mélyebb életrendet jelent, mint az állam.” A német hadak a hazulról egykor elszakadt németekkel jellegzetes települési és gazdasági formáik között, sajátos jellegű házakban, házberendezéssel, viseletben és szokásokkal találkoztak úgy, ahogy századok-

kal előbb németföldön éltek. A felismerést, mely arra tanított, hogy a nép közössége az öntudatba, a lényegbe és örökkévalóságba ereszti gyökereit, csak fokozza a németiség háború után átélt sorsa: az amerikai és külföldi németek németországi segélyakciója, Ausztria csatlakozási törekvése, az említett népszavazások, a békeszerződés által megállapított, bár gyakorlatilag alig érvényesült kisebbségi jogok, a német birodalom megcsönkítése által más államhatalmak alá juttatott németek helyzete, a németiséget a birodalmon belül és kívül egyformán sújtó gyűlölet. [91] Így lett a német nép egysége a háború utáni idők alapélménye és a harmadik birodalom megszületésének hajtóereje.

A trianoni évek magyar nemzedéke hasonló jellegű, őt lelke mélyéig megrázó élménynek lett részese. E tekintetben hatott rá a német fejlődés is, s a hatást csak növelte a közös sors, amelyet a magyarságnak a háborúban és következményeiben a németiséggel meg kellett osztania. Sőt azok a rugók, amelyek a németiség új lelki tájékozódását mozgatták, a magyarság lelki átalakulásának sokkal inkább rugói lehetnek: a történeti Magyarország feldarabolása s a magyarok körülbelül egyharmad részének idegen hatalom alá jut(sic!)attása most valósággal léte végveszélyének érzését keltette fel a közelmúltban még gondtalan s önmagával könnyelműen bánó magyarságban. Azonban a magyarságnak ez a maga felé történt fordulása, egyéniségének tudatosulása s a népmélny magával sodró ereje sem most, sem később nem kelt versenyre az állameszmével, mint a németeknél, akiket közös államkeret csak a XIX. században fogott egybe a töredezett politikai határok felett. Az ezeréves magyar állam mély gyökerű gondolata a magyarság lelkében a nagy bukás után sem csorbult meg, a széttagolt s egymás kezei után nyúló magyarság az „egész Magyarország”-ban kereste egyesülését, ha sokszor jelszavaktól megzavarva, csüggedve vagy délibábos felhőkön járva is. Azonban minden csapás és minden csalódás világosabbá tette tudatában magyarsága alkotó elemét és természetes közösségét: a színmagyar vidékek elszakítása, a magyar menekülők áramlása, az elszakított területen egyesek – sokak – gyors színváltásai, a soproni népszavazás, a békerevízióhoz fűzött reménysegek és életének minden viszonylata akarva-nem akarva a népi tényező döntő fontosságára tanította. A csonka haza magyarságában feltámadó közösség-érzet és magyarságtudat leghatalmasabb tápláló eleme mégis az elszakított magyarság volt, a nem szűnő remegés érte: állja-e az irtó csapást, a tervszerű elmagyartalanítást, nem veszíti-e el az újabb nemzedékeket, s megmarad-e régi földjén, de idegen államában a magyarság s vele a történeti jog tényleges feszítő ereje? Nyilvánvaló, hogy az új szemlélet alanya nem lehetett többé azonos a korábbi évtizedek közömbös állampolgárával s a magyarság új tudatra ébredését segítette a kor idealizmusa is, mely elfordult a XIX. század második felének világpolgáriás gondolatkörétől s a nemzeti törekvések irányában érzéketlen nemzetköziségétől: magyar talajon kereste útját az emberhez, a kívül való világhoz is.

A magyarságnak ez az elemi erejű tudatosulása élesen figyelhető meg a múltjáról maga elé állított történeti kép változásain. A népek történeti tudata öntudatuknak mindig lényeges, talán legtevékenyebb alkateleme, őre a hagyományoknak s a történeti kép, amelyet a múlttól alkotnak, egyúttal azt is kifejezésre juttatja, hogy milyen vezérlő eszméknek hódol. A kiegyezéskor s a trianoni magyarság történeti képein megfigyelhető változásokhoz annál több joggal

fordulhatnak, mivel a trianoni magyarság új tudatosulásának a magyar történetírás nemcsak kifejezője, hanem egyúttal egyik tevékeny munkálója is volt. A kor szemléleti irányának és az általa alkotott történeti képnek összefüggéseit ismerve, nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a magyarságnak a XIX. század második felében önmagáról táplált történeti képében érdektelenek és tisztázatlanok, ezért pedig gyakran torzok voltak vagy éppen hiányoztak azok a vonások, amelyek a magyarság és általában az ország népi viszonyait ábrázolták, vagy lettek volna hivatottak ábrázolni. E kor nemzedékeinek a honfoglaló magyarság által itt talált népelemekről és ezek, valamint a magyarság arányáról, a nemzetek fokozatos beköltözéséről, koronként az ország nemzetiségi viszonyairól, a középkorvégi duzzadó erejű magyarságról, a magyarság által eredetileg benépesített, majd fokozatosan kiszélesített települési területéről, a magyar államnak nemzetiségi állammá történt átalakulásáról, az ország magyar és nem magyar népeinek számbeli eltolódásairól és viszonyairól, az államnak a nem-magyar népelemek irányában tanúsított magatartásáról, a beolvadás feltételeiről és a magyarság életében elfoglalt szerepéről s a népi történet más alapvető kérdéseiről nem volt tájékozódása, vagy ha igen, szemléletéhez igazítva. Kemény Zsigmond 1851-ben a magyarországi „népiség”-ekről szólva, hangoztatni kívánta, hogy „hazánk soha egyajkú nem vala” s hogy a magyarság és az ország nem magyar népeinek aránya a múltban sem lehetett kedvezőbb, mint az ő korában – a XIX. század derekán! – volt. Megállapítja Kemény, hogy Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás korában Magyarország volt Európában a legnagyobb „egységes” állam, de hozzáteszi, „semmi kétség, miként akkor a nyelvünket beszélők összege aránylag csekélyebb volt, mint lefolyt évtizedünkben s mint az idén”, ami homlokegyenest ellenkezik a ténnyel, hiszen Magyarország lakosságának Mátyás korában kb. 80%-a volt a magyar, a XIX. század derekán pedig – Erdéllyel együtt – fele sem. Nem kevésbé téved Kemény akkor is, amikor Erdélyt a múltra nézve „szembeszökőleg magyarabb”-nak véli az anyaországnál; mivel mégis Erdély a legfényesebb korszakában is alig tette tizedrészét az állam összegének és ötödénél több sohasem volt, a magyar lélekszámot Kemény szerint a lényegesen magyarabb Erdély sem változtathatja meg. Mindezt azért adja elő Kemény, hogy megállapíthassa: jóllehet hazánk a múltban sem volt magyarokkal kedvezőbb arányban lakott, nemzeti versengés és gyűlölet mégsem volt az országban, az ország „fölváltva majd egyik, majd másik népfaj nagy sarjadékának köszöni a nehéz, az összetipró veszélyektől menekülését”, s a nem magyar népiségeknek nem volt csekélyebb osztályrészük a mohácsi csata után az országért elvérzettek között sem, mint azok között, akik „egy Nagy Lajos, egy Corvin győztes zászlói mellett, az ország nagy fényének és hírnevének öregbítéséért vérzettek el”. Az ország lakosai között ugyanis élt a „politikai nemzetiség” érzése, elég a régi kútfőket lapozni, hogy meggyőződjünk, „a nézetek habzó tengerén a közvélemény égsarki csillaga, mely után irányozza magát a hajónép és a kormányos, nem fajnak, de a politikai nemzetiségeknek tengelye körül forog”. [92]

Kemény Zsigmond nem volt történetíró s politikai célzatának megfelelően formált történeti megállapításait hasztalan próbálta volna a magyar történetkutatás eredményein ellenőrizni: történetírásunk ilyen kérdések tisztázásába nem merült el, s maga is alapot adott a Keményéhez hasonló feltevésekre. Nemcsak Kemény korában volt ez a helyzet, hanem végig a kiegyezés korán. Történet-

kutatóink nem vállalkoztak a magyar történelem sorsfordító csapásának, a török hódítás korában elszenvedett magyar veszteségeknek közelebbi megvizsgálására sem. Szekfű Gyula szerint e tekintetben „az erdélyi alkotmányos koncepció révén a tudat alatt bizonyára hatott az is, hogy az erdélyi fejedelmek szövetségeseinek e nemzetpusztító szerepét el sem tudták maguknak az igazi kegyetlen valóságban képzelni”. [93] Mi azonban úgy látjuk, hogy nem szükséges az erdélyi koncepció tudatalatti hatásához folyamodnunk: a magyar történetírásnak a török hódítás néppusztító hatásával, de minden más néptörténeti kérdéssel szemben is tanúsított érdektelen magatartása természetes jelensége volt korának. A történetírói érdeklődésre a kor általános szellemi irányzata mindig hatást gyakorol, viszont a magyar történetírói érdeklődést az említett kérdések felvetésére nem ösztönözhatta a politikai nemzet állampolgári szemlélete, melyben hangsúlytalan lett a magyarság s a nemzet boltozata magyart és nem-magyart megkülönböztetés nélkül, sőt a különbség hiányát tudatosan hangsúlyozva fogott egybe „magyar nemzet”-t és amelyben a magyarságtudat homályosulását más világnézeti tényezők is elősegítették. Az a kor volt ez, amelyben egy második kiadást is megért pártpolitikai röpirat vélte ajánlani: ne mondjuk azt, hogy vannak nemzetiségek, s akkor nem lesznek. [94] Ha azonban a közfelfogás és a történetírói érdeklődés nem is vette észre a magyarság történetében az ilyen kérdéseket, a gyakorlati állampolitikának hovatovább tapasztalni kellett, hogy nemzetiségeink beköltözésének történeti folyamatát nem ismerve, hasznos fegyvereket nélkülöz a nemzetiségi mozgalmak érvelésével szemben. Kezdeményezés történt is az államvezetés részéről: a miniszterelnökség kebelében Bánffy Dezső által 1895-ben szervezett nemzetiségi osztály egyik feladatává annak megvilágítását tették, hogy a *pragmatica sanctio* ideje óta miként fejlődött a magyar–román számarány, hol történt elrománosodás vagy elmagyarosodás, milyen volt e két faj életereje, s 1848 óta milyen változásokat idézett elő a birtokforgalom. [95] Hamarosan néhány tudományos munka is foglalkozott ilyen kérdésekkel, [96] de ezek a XVIII. századnál távolabbi korokra nem terjeszkedtek ki, s lényeges változást nem idéztek elő a XIX. század hatalmas lendületű történetírása részéről megrajzolt történeti képen sem.

A nagy változást a trianoni évek hozták meg. Hogy a kiegyezés kora által alkotott történeti képhez viszonyítva mennyire új, a magyarság vonásait kidomborító elemek jelentek meg a trianoni magyarság által maga elé állított történeti képen, talán akkor világíthatjuk meg legélesebben, ha ebből a szempontból egybevetjük a kiegyezés korabeli nagy történeti összefoglalást, a tízkötetes millenniumi kiadványt a trianoni kor összefoglaló művével, Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar Történetével. Az előbbi Szilágyi Sándor vezérletével kora kiváló tudósai írták, s ha munkájukon itt-ott túlhaladott is már az idő, az még sokáig olvasható és olvasandó lesz. A nagy művet az ezredévet ünneplő magyarság derűlátása, felsőbbes nyugalma hatja át, de egyben a magyarságot állampolgársággá szelészítő politikai nézetszemlélete is: a magyarságnak és az ország nem magyar népeinek történeti viszonyáról a vasok tíz kötetnek alig van mondanivalója, az ország történeti színpéjében csak itt-ott dereng fel halványan a nép – magyar vagy más – színeleme. Mindjárt az első kötetből 342 lap a honfoglalás előtti Magyarország történetének szól, s csak 57 lap a magyarság honfoglalás vezető őstörténetének. A kötet tájékoztat a honfoglalás

által itt talált népelemekről, hangsúlyozva azt is, hogy „valami nagyszámú népességre itt ne gondoljunk”, a további kötetekben azonban a népi viszonyok vonala elmerül a politikai, katonai és művelődési fejlődés ábrázolásában, csak olykor futó pillantásokra lépve elő. A XIV–XV. századokban – a magyarság legnagyobb etnikai kiterjedése s a fokozatosan növekedő nemzetiségek mellett is fölényes számereje korában – ilyen „belső” viszonyokról nem esik szó, a török hódoltság korában is csak alig néhány a pusztulás folyamatáról és nagyságáról. A XVIII. századi nagy népi eltolódásokat és a nemzetiségi magyar állam kialakulását körvonalaiban sem sejtheti meg az olvasó, a tót, rutén, román, szerb térnyerés és bevándorlás nem kerül tárgyalás alá, a hatalmas német telepítési mozgalomról is csak másfél oldal tájékoztat. A történetíró e mozgalomnak is elsősorban gazdasági vonatkozásai érdekelték, s a pusztta magyar földre vonuló jövevények regényes amerikai párhuzamra indították: egyáltalában – írta – van sok a múlt század elejének hazai viszonyaiban, ami egyenesen amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet. Azonban hozzáfűzi: „bármint újak, kezdetlegések, sőt barbárok az állapotok, mégis mindenütt egy erős társadalomnak jogi felfogása, századok harcának és művelődésének gyümölcse szolgál a fejlődés alapjául, a szent korona joga beragyogja az egész országot, világosságot, fényt árasztva mindenkire, ki hozzá tartozik”. [97] A magyarság kisebbségbe hanyatlik az országban, kihült tüzhelyein fél-Európa jövevényei vernek új tanyát, a hullámzó-sodródó népmozgásban itt is, ott is idegenség, surlódás, viszálykodás üti fel a fejét a népek között, a románok és szerbek már nemzetiségi követelésekkel állanak elő, mintegy baljós előjeleként a rengéseknek, amelyek még a történeti magyar földre várnak, de a történetírói érdeklődés nem lát romló magyarságot és gyarapodó nemzetiségeket, hanem – visszavetítve a kor szemléletét – a szent Korona fényében ragyogó országot és népességet.

Három évtized múlva állítsuk e kép mellé Hóman Bálint és Szekfű Gyula köteteit. Ha valaki idegen csillagzaton, a világháborúnak és következményeinek ismerete nélkül olvasná is azokat, meg kellene éreznie, hogy közben a magyarság nagy megrázkódtatáson esett át s tudatában magyarsága új tartalmat nyert. Az új történeti képen, a magyar állameszme feladása nélkül, a magyarságnak mint népnek, már-már elködösült vonásai élesedő vonalakkal rajzolódnak ki. A Magyar Történet másként is indul el, mint A magyar nemzet története: míg ez az ország, a terület magyarok előtti történetével kezdődik, addig Hóman Bálint a magyar nép bölcsőjétől indul el, gondosan és szeretettel kutat elő minden adatot, amely őseink honfoglalást megelőző történetére vonatkozik, s Magyarország régi lakosságáról csak akkor szól, amikor a magyarok útját követve a Kárpátok alá érkezik, a régi lakosságot ekkor is csak az avarokig véve számba. Így áll a munka tengelyébe mindjárt az első oldalakon a magyar „nép”, s a kibontakozó történeti képen később is hangsúlyhoz jut a magyarság s az ország népi viszonyainak alakulása, a megfelelő részletmunkálatok hiánya miatt természetesen sokszor még hézagosan. A népi viszonyok alakulása élesebben volt megfigyelhető az új korban s azok a trianoni felosztásig vivő fejlődés vonala miatt nagyobb nyomatékkal is jelentkeznek: Szekfű Gyula, az újkori kötetek írója, lenyűgöző nagy fejezeteket írt a föld és népe sorsáról, a magyarság pusztulásáról s a nemzetiségek előretöréséről. Sorait keserű pátosz emeli, amikor a „magyar elem” elhanyagolásáról szól, a magyar települési területek elvesztését,

ezeket a magyar elem pusztulását és helyébe idegen elemek beköltözését „a legborzasztóbb csapás”-nak fogja fel, mely „a honfoglaló magyarok utódjainak történetében eddig létrejött”. „Nagy jövőjű, – folytatja – európai viszonyok közt is számottevő nagy népből, mely eddig joggal játszott Közép-Európa térein nagyhatalmi szerepet, most süllyedt le kis néppé, hasonlóvá a csehekhez, horvát-szerbekhez vagy az ausztriai német tartományokhoz. Ezt a elvesztéséget éppoly kevéssé lehetett többé pótolni, mint a területi veszteséget sem; a hódoltsági területek visszaszállhattak még a magyar koronára, de az elpusztult középkori magyar falvakat nem lehetett többé feltámasztani, sem pedig rácot, oláht, vlachot kiűzni onnan, ahol a magyar elem megsemmisültével megvetették lábukat”. [98] Milyen más kép és más szemlélet ez, mint a milleniumi a jövevényeket körülragyogó szent koronával.

A magyar népiséget különvalóságában megragadó szemlélet, mely az új Magyar Történetnek a korábbihoz képest nem egyetlen és nem is legszembeszökőbb szemléleti többlete volt, nem ígen volt irónak céltudatos programja: koruknak a néphez, a népiükhöz forduló szemléletét fejezték ki. A sokat olvasott, tudásra és olvasóra mély hatást gyakorolt mű azonban ugyanakkor, amikor korának kifejezője volt, egyúttal az új magyar tudatosulást is előmozdította. A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitént, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni. Hangoztatta, hogy ez az eltolódás a környező és közvetlenül érdekelt nemzeteknél már megtörtént, valószínűs szellemi mérkőzés folyik e téren, s félő, hogy e mérkőzésben mint későn érkezettek lemaradunk. [99] Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk, s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát. Ezzel nemcsak új, a közép-európai szellemi küzdelemben hasznos fegyverként alkalmazható elemekkel gazdagítva történeti ismereteinket, hanem alátámasztva és mélyítve magyarságunk tudatát is.

A történeti kép röviden vázolt módosulása csupán egyetlen síkon érzékelteti a magyarságnak a trianoni évtizedekben önmaga felé forduló szemléletét. Hasonló eredményre jutnánk akkor is, ha a szellemi élet más síkjait vennők vizsgálat alá. A magyarság sajátos hagyományai felé egyre nagyobb érdeklődés fordul, s mivel e hagyományokat elsősorban a társadalmi alkatánál fogva marandóságra hajló parasztfalu őrizte meg, a falu és a paraszt az érdeklődés homlokerébe kerül, a falu és szokásai megismerésére a vállalkozások egész hálózata szövődik meg. Györffy István középosztályunknak a néphagyományokban való megújulásában látja a lehetőséget arra, hogy magyar maradhasson. Mások a lélek formáiban, a gondolatrendszerben, a nyelvben, a művészetben, a zenében, a táncban, a viseletben, a díszítő művészetben és az élet más megnyilvánulásaiban keresik a magyar tartalmat. Az önmagába néző magyar tudat jegyében „ új irodalom jelenik meg a porondon s bár ez a „népi” irodalom, oly-

kor még nem emelkedik fel az egyetemes magyarságig, hanem a „plebs”-értelemben vett néppel új osztályszemléletben ragad meg, mégis magyarsághoz és magyar életkérdésekhez vezet, arra is tanítva, hogy a népiséget meghatározó erők mélyebb gyökerűek és maga a népiség is tömörebb a maradandó hagyományok zárt körében élő parasztság rétegeiben, mint fentebb. A magyarság közösségnek érzi magát, azok közösségének, akik megmásíthatatlan rendeltetésből a magyarság tudatát hordozzák. E közösségi érzés átdobog a mesterséges államhatárokon, nem óhajtja az állampolgári és a nemzet politikai kerekeit fedni, s ünnepet ül, amikor a több mint másfél század óta feledés árnyával takart bukovinai magyarokat visszahozza magyar földre.

A magyarságélmény mégsem a magyar állam határai között, hanem a trianoni békeszerződéssel más államhatalomnak átadott és kiszolgáltatott magyaroknak lett igazán megrázó, létük egész értelmét meghatározó élményévé. Magukra hagyatva s magyarságukban is fenyegetve minden magyaráztátnál világosabban megtudták, hogy „mi a magyar?”. „Egy olyan lelki világ fejlődött ki bennünk, – írta egy erdélyi magyar visszatekintve küzdelmükre – melyet a népi ösztön, a népi öntudat és a hagyomány táplált. Ez a világ érzelmeket, reményeket, várakozásokat foglal magában, melyek ösztönösek s ezért meg sem fejthetők. Ehhez a lelkivilághoz erőszakkal nyúlni nem lehet. Ez a lelki világ szolgáltatta nekünk a nagyobb feszítő erőt. Népi erőnk a hatalom nyomásával szemben csak erősebbé vált, éppúgy mint a természet világában a Gay-Lussac törvénye szerint igazodó feszítő erő”. A haza fogalma helyére a szülőföld nyomult, s a hazafiságnak olyan értelme fejlődött ki, ami „nemcsak érzés, nem is csak lojalitás, hanem igazi nép- és fajszeretet”. E felfogásban a „magyarság uralmi helyzete nem az asszimilálás soha meg nem valósítható útján, hanem önmaga megerősítésén nyugszik”.

A mi szent korona-államszemléletünk, mely szerint a magyar nemzet maga az állam, egyszerre csak a mélybe zuhan, a nemzet politikai fogalma helyébe mibennünk a nemzetiség népi fogalma lépett – vallotta meg az erdélyi küzdelmek magyarja. A magyarságnak végzetterhes csapások súlya alatt megmozdult és elmélyült öntudata ezen a ponton már nem tudott mit kezdeni a politikai nemzet fogalmával, melyet a XIX. század nagy nemzedéke teremtett meg, de amelyet a továbbiak válságba vittek magának a magyarságnak közömbösítésével. Mályusz Elemér helyesen mutatott rá, hogy ez a nemzetfogalom a trianoni országban előnyt már nem jelentett, az utódállamokban pedig egyenesen a magyarság ellen fordult.

VI.

A történeti élet útjain nincs megállás: a magyarság politikai érzékének ma az az egyik próbaköve, hogy összhangot tud-e teremteni a nemzetszemlélet és a magyarságtudat ellenmondásai felett. Az egyeztetésnek minden bizonnyal feltétele, hogy a politikai nemzetfogalom az állam sérthetetlen egységénél többet ne óhajtson kifejezni, s ne kívánja a népegyéniség és néptudat feladását vagy közömbösülését, sem az állam nemzetiségeitől, sem magunktól. A történelem tanulsága szerint az előbbi önáltatás, az utóbbi gyengeség, erővesztés, sőt út a megsemmisüléshez. Az állam sebezhetetlen egységéről nem lehet vitatkozni, de nem lehet egy pillanatra azt sem felednünk, hogy nép nélkül nincs nemzet s

a nemzetelméletek mit sem segítenek ott, ahol a nemzet mögött elsovad a nép. Az utóbbi évtizedekben nemcsak a történeti fejlődés szükségszerű eredménye volt, hanem gondviselészerű sugallat is, hogy a hanyatló magyarságtudat új lendületre jutott.

Azonban jogunk van-e egy magasabb emberi fejlődés nevében is a népiség mélyebb öntudatát óhajtjanunk? Vajon a népi kultúra csakugyan csupán a „primitív” mély kultúra fokán álló és tartós, szoros életkapcsolatra utalt közösségben fejlődhetett ki és maradhat-e fenn, s vajon a népiség problémája csak „múló jelenség” nemzetünk életében? Az emberiség mindig népekre oszlott, s ami egyetemes emberi érték lett, az is a népen keresztül jutott kifejezésre. Ami az egyes emberben „szellemből, erőből, míveltség- és emberieségből övé vagy övé leendő”, az benne nyilatkozik, népe sajátosságában jut hozzá, és ezért „csupán ezen sajátosságban fejlődhetik ki”. „Azért az értelmes ember, vagy ki emberi kedéllyel bír, szereti népét, mint önmagát, mert a nép benne van, miként viszont ő a népben”. E szavakhoz idézhetnénk még a reformkor nemzedékének sok hasonló megnyilatkozását: ezek mind arról tesznek bizonyosságot, hogy lehet egyszerre a fajta, mélyeséges szerelmével csüggeni a magunk különvaló, levethetetlen magyarságán s ugyanakkor egyetemes emberi eszményekért lelkesedni. Sőt éppen a nép mély és tiszta tudatának kell az egyetemeshez elvezetnie: miként a vallásnak mély és tiszta tudata nem vezet szükségképpen vallási türelmetlenségre, sőt kiegyenlít a szélesebb emberihez vezető úton, akként – hiszünk – őszintébb és szélesebb emberiséget felölelő kézfogásra nyúlik annak keze, aki a maga népiségét mély és tiszta tudattal hordozza.

Napjaink történetének pedig nem lehet maradandóbb tanúsága, mint hogy a magyarság minden más népnél jobban rá van utalva arra, hogy tudja, őrizze és fejlessze mindazt, ami a magyarságot jelenti. Ezen a helyen, ahol társtalanul, hatalmas erők ütközőjében és zilált néprajzi határok között áll, nemcsak a fegyvernek kell a kezében lennie, hanem magyarsága tudatának is ernyedés nélkül a lelkében. Gondoljunk arra, hogy az 1860-as években egy angol író még egyformán lehetségesnek tartotta, hogy Magyarország magyarrá vagy németté legyen s hogy egy német író még egy harmadik lehetőséget is felvetett: szlávva lenni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen fontolgatások sok egyéb tényezőkön kívül figyelmen kívül hagyják a népiség leküzdhetetlen erejét. Azonban az is nyilvánvaló, hogy ez az erő valamely népben lankadni fog, ha közömbössé válik számára az, ami önmaga, ami népi sajátosságaiban, egyéniségében és történeti adottságaiban meghatározza. „Ne feledjük – írta kis híján száz éve Bajza József –, hogy a magyar nemzet egy kis sziget a népek óceánján, melyet idegen elemek világengere csapkod s egy felzudult vész könnyen eltemetheti, de nem olyan bizonyosan, mint a csendesen és észre is alig vehető áradó özön, ha csak szívünk minden dobbanása, eszünk minden gondolata nemzeti irányt nem veszen”. Az író arra intett, hogy őrizzük azt, ami magyar, soha egy percig se feledkezzünk meg vérünkről, „becsüljük meg magunkat, legyünk büszkék, hogy magyarok vagyunk, tagjai Isten egyetlen népének Európában és egyetlennek talán a földtekén, eme testvértelen Phoenixnek, mely csak önmagából nyerhet életet”. Egy század múlva, a valóban „felzudult vész”-ben s egy netalán „csendesesen alig észrevehetőleg áradó özön” előtt már a történelem lapjairól, de időszűrűségéből mit sem veszítve hangzik ez az intelem.

JEGYZETEK

- [79] Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai Tanulmány, Budapest, 1878.
- [80] Mudron Mihály: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonló nevű politikai tanulmányára. Pozsony, 1878. 101–102, 108, 1.
- [81] Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. Pécs, 1925. 5. I.
- [82] Zichy Antal: Gróf Széchenyi István beszédei. Budapest, 1887. 239. 1.
- [83] Gróf Széchenyi István i. m. Kelet népe. 220. I.
- [84] Beksics Gusztáv i. m. 172. 1.
- [85] Bajza József i. m. 14–15. 1.
- [86] Mocsáry Lajos: Nemzetiség, Pest, 1858. 27–28. 1.
- [87] Spur István: Bajaink és azoknak orvoslása (Kivándorlás és a nemzetiségek). Budapest, 1914
- [88] Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság? Kibocsátja ezer magyar ifjú. Budapest, 1901. 13–14. 1.
- [89] Szemere György: Uj Magyarország. Budapest 1912. 6, 20. 1.
- [90] Báró Thoroczkay Viktor: A magyar nemzet megújhodása. Budapest, 1917. 91. 1.
- [91] Steinacker, Harold: Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild, Leipzig–Berlin 1937
- [92] Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Pest, 1851. 131–136. 1.
- [93] Szekfű Gyula: Magyar Történet V. Mt. 397–398. 1.
- [94] Jelszavunk. II. kiadás. Budapest, 1873. 23. 1.
- [95] Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Budapest, 1899. 27. 1.
- [96] Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720–1721. Budapest, 1896; Ajtay József: Magyarország fajnépességi viszonyai a XVIII. században. Budapesti Szemle 1904. évf. 1–19. köt. 64–83. 1.; ua.: A magyarság fejlődése az utolsó 200 év alatt III. kiadás Budapest, 1905.
- [97] Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története c. sorozatban (VIII. k); Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Budapest, 1898, 105. 1.
- [98] Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. k. 108. 1.
- [99] Mályusz Elemér: A népiség története. A magyar történetírás új útjai c. munkában (Szerk. Hóman Bálint) Budapest, 1931. 238, 241. 1.
- [100] Györfly István: Néphagyomány és a nemzeti művelődés, Budapest, 1939. II. kiadás 84. 1.
- [101] Tusa Gábor: Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Kolozsvár, 1942. 15, 19, 32, 52, 1.
- [102] Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Budapest, 1942. 20–21. 1.
- [103] Somogyi József: A magyar nemzeteszmé. Budapest, 1941. 53. 1.
- [104] Joó Tibor: i. m. Magyar nacionalizmus. 326. 1.
- [105] Bajza József i. m. 15. 1.
- [106] Lóher, Franz: Die Magyaren und andere Ungarn. Leipzig, 1874. 316. s köv. 1.
- [107] Bajza József i. m. 33, 34. 1.